

ЕКСПРЕСИВНИЙ ВОКАБУЛЯР РЕЛІГІЙНОЇ ТЕМАТИКИ У ТВОРАХ ІВАНА ВИШЕНЬСЬКОГО ТА ІНШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛЕМІСТІВ XVI–XVII СТ.

У статті досліджено перевагу інгерентної (переважно позитивної) оцінки та урочистої тональності релігійних лексем у творах православних письменників-полемістів XVI–XVII ст. Увиразнення емоційного напруження відбувалося за допомогою багатьох художніх засобів та стилістичних фігур, з яких цікавим виявився плеоназм, оскільки на певному етапі розвитку української мови, на думку автора, він міг деактуалізувати виявлене в аналізованих творах значення „істина” лексеми *вѣра* у зв'язку з частим використанням словосполучень *истинная вѣра*, *правая вѣра* та лексеми *правовѣрие*, які сучасними українцями уже не усвідомлюються як одиниці експресивної надлишковості.

Ключові слова: експресивна лексика, інгерентність, адгерентність, плеоназм.

Експресивна лексика є невід'ємним складником художніх текстів, де в емотивно-оцінних мовленнєвих актах вона підпорядкована функції впливу на емоції та почуття адресата. Утворені експресиви на певному етапі розвитку мови „усвідомлюються соціумом і, знайшовши реальне (бажане) підтвердження ефективності впливу на адресата, закріплюються в лексичному складі як маркери тих специфічних ознак денотатів, які спричинили появу експресивних номінацій” [1, с. 28].

Чіткої межі між елементами експресивності – емотивністю (елементом почуттєвої сфери), оцінністю (раціонально-логічної), інтенсивно-параметричністю (денотативної), образністю (образно-символічної та асоціативно-емпіричної інформації) – немає, оскільки нейтральні за походженням семантичні структури лексичних одиниць здатні розвивати експресивний потенціал і, навпаки, окремі семи, наприклад емотивно-оцінні чи асоціативні, можуть зневиразнюватися, стаючи денотативними. Так, нейтральна лексема *павук* („1. Членистонога тварина з отруйними залозами, що звичайно живиться дрібними комахами, вловлюючи їх у виткану нею самою павутину” (СУМ 11, IV, с. 8) метафоризувалася, набувши значення „церковний світильник” (*панікадило* – „висячий церковний світильник із понад 12-ма свічками чи лампадками, розташований у центральній частині храму, головний світильник храму; розм. павук” (СлП, с. 92), а згодом утратила свіжість первинного образу.

Нас цікавить лексична експресивність (хоча експресивність позначилася на всіх мовних рівнях) у полемічних творах XVI–XVII ст., які відображають складний історичний період розв'язання релігійних та соціально-економічних проблем українців, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу, виконують насамперед лексичні одиниці та їх лексико-семантичні варіанти. Незважаючи на те, що аналіз стилістично маркованого лексичного фонду в українському мовознавстві здійснюють досить плідно, на рівні комплексних монографічних досліджень (як-от праці Віктора Чабаненка [9], Надії Бойко [1]), проте експресивна лексика релігійної тематики в полемічних текстах давньої української літератури об'єктом спеціального дослідження ще не була (в цій ділянці маємо окремі наукові висновки, наприклад про особливий потужний експресивний заряд назв, „утворених від конфесійних слів, що зумовлюється характеристикою останніх як стилістично активних одиниць, здатних проспективно повідомляти про емоційно насичений текст із рисами піднесеності, урочистості” [2, с. 10]).

З огляду на тематику полеміки саме релігійний лексичний пласт використовували активно, а переорієнтація його з нейтрально-інформаційної сфери (термінологічної) на емоційно-психологічну сферу впливу на адресатів могла спричинити видозміни в семантичних структурах релігійних лексем. Тому метою цієї роботи є з'ясування семантико-функціональних особливостей експресивної лексики релігійної сфери в полемічних творах XVI–XVII ст., що передбачає виконання таких завдань: вибірку експресивних релігійних лексем, опис їх формальних і неформальних показників, з'ясування лексико-семантичних закономірностей функціонування в полемічних текстах та визначення чинників, що зумовили експресивізацію.

В експресивному вокабулярі полемічних творів XVI–XVII ст. тематична група лексем з релігійної сфери є досить виразною, а її елементи аксіологічно марковані. Забезпечуючи „відтворення фрагментів картини світу через призму національних стереотипів, народних уявлень про „добре / погане”, „корисне / шкідливе”, „гарне / потворне” тощо” [1, с. 10] введенням до текстів релігійних експресем, письменники-полемісти православного віросповідання Герасим та Меле-

тій Смотрицькі, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Стефан Зизаній та ін. під впливом книги Петра Скарги „О једносі ко́ścioла Во́зего” (Вільно, 1577 р.), гнівно звинувачуючи втручання польського уряду до справ православної української церкви та усвідомлюючи велику відповідальність перед своїм народом – бути їх голосом, пістотно оберігали сакральну особливість релігійних архаїчних старослов'янізмів – урочистість та піднесеність, забезпечуючи оформлення високого книжного стилю, надаючи висловленням патетичного звучання. Церковно-слов'янську мову, православ'я та українство Ірина Фаріон називає поняттями знаковими, невіддільними і навіть священними [6, с. 57].

Відповідно, характерною рисою полемічних текстів, пов'язаних із вербалізацією „релігійних” емоцій, є суттєва кількісна перевага актуалізації лексем з позитивними емоційно-оцінними компонентами над негативними; порівн.: [...] **палацы небесные оглядовати чистою молитвою всѣгда волно** (УЛ, с. 366; І. Вишенський); [...] **панов, бѣсовъ воздушныхъ поднебесныхъ** (УЛ, с. 366-367; І. Вишенський). Навіть нейтральні номінації в релігійній терміносистемі увиразнювалися в риторичних дискурсах конотативно: **Яко пүстыня єдиному ходатайствүет спасенне, проповѣдъ же многим** (УЛ, с. 369; І. Вишенський).

У межах аналізованих контекстів, за нашими спостереженнями, відбулася актуалізація основного типу емотивно-аксіологічної семантики – інгерентного (узуально експресивні лексичні одиниці мають постійну ознаку в будь-яких ситуативних умовах [8, с. 11], закріплену „в значенні лексеми чи ЛСВ [лексико-семантичного варіанта. – А. К.] через самостійну інваріантну сему” [4, с. 52]): **отецъ небесный** – Бог, **Спас** – Ісус Христос, **воголювецъ** – хто любить Бога, **тѣло церковное** – християни, **церковна вівчарня** – православ'я, **іуди** – підступні, зрадливі люди і т. д. Другий тип емотивно-аксіологічної семантики – це нові значення, контекстуально експресивні, або адгерентні, ситуативні [8, с. 11], за якими не закріплені „емоційна реакція і думка (оцінка) мовця стосовного певного референта, актуалізована відповідною словоформою лише в конкретному мовному акті” [4, с. 52]. Таке мовне явище доволі рідкісне (у нашому матеріалі ми виявили один випадок, про нього детальніше трохи нижче).

Живомовна стихія, що владно пробивалася в літературу, відображаючи реальний стан мовної культури того етапу, чого уникнути тоді уже не міг навіть Іван Вишенський, з його „інерційною несекуляризованою суспільною ментальністю, закутою стереотипами середньовічних релігійних приписів та універсалістськими науковими

підходами у мовознавстві” [7, с. 153–154], об'єдналася з внутрішньою необхідністю говорити про сакральне вишукано, „бароково”, як у візантійській проповіді, розвиненій в українській манері [10, с. 94].

Експресію висловлень концентрували в лексичних повторах чи імпліфікаціях. Приклади тавтологічних використань: **Крестом Христовым, до церкви пришедши, хреститися не соромѣйто** (УЛ, с. 313; І. Вишенський); **Где который з вас священство по закону узаконеному постига?** (УЛ, с. 348; І. Вишенський); [...] **нечистыхъ нечистейшее житие** (УЛ, с. 333; І. Вишенський). Експресію посилено асонасами та алітераціями для привертання уваги незвичністю звукового оформлення висловлювань для носіїв мови. Такі експресиви фіксували актуалізацію інтенсивно-параметричних компонентів (семи із указівками сили, міри, ступеню, кількості чи інтенсивності чого-небудь): наприклад, лексичний повтор **крестом Христовым**, що характеризував спосіб дії **хреститися**, зумовлював актуалізацію семи інтенсиву 'з розмахом, розгонисто, виразно'. Отже, **крестом Христовым хреститися** – це „з розмахом, виразно відтворювати звернений на себе знак розп'яття Ісуса Христа рухом правої руки”. Загалом, використані в словникових дефініціях формули з вказівками на кількість, міру і т. ін.. („той, хто дуже / не дуже...”, „виконувати які-небудь дії з особливим натхненням...” тощо) вважають найважливішими елементами описової методики розпізнавання семантики експресивних лексем [1, с. 14], як, очевидно, і фразеологічних одиниць: **Хрестом-Богом благати (молити)** – „настійно просити когось, домагаючись чого-небудь” [ФрСЛУМ, с. 34].

І. Вишенський у контексті **Так во, рече, всякому трафится, который в мир богатѣет, а не в бога** (УЛ, с. 330; І. Вишенський), щоб повернути до істини „багатий тільки той, хто з Богом”, повторив спільнокореневі слова **багатити** (від **багатий**) і **бог**, зробивши акцент на спільному походженні цих лексем („**богáтый**, укр. **багáтий** (із ***богатий**), ст.-слав. **богатъ** [...] // От ***богъ** „бог” или ***богъ** „достояние, доля” [...] Ср. др.-инд. ***bhogas** „достояние, счастье, доля; наделяющий, господин” (Фасмер, с. 182)). Вважаємо словосполучення **багатити в Бога** фразеологізмом, хоча воно й не зафіксоване в сучасній українській лексикографії, проте є і в Євангелії від Луки 12: 21 (**Так буває і з тим, хто збирає для себе, та не багатіє в Бога**), і в ілюстрації „Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” до одного із тлумачень слова **багатити**, де устами сучасника того періоду старою

українською мовою повторені, очевидно, ті самі крилаті біблійні рядки: „**Богатѣти** 1. (в кого, в що, чим і без додатка) (ставати багатим) багатіти, збагачуватися (ким, чим): **безуміче ... тои ночі доушю твою вытяноуѣ** (т) тебе а тоє што єс нагото вал комоу бѣдет, так єсть каждый которій събѣ громадит, а не **въ бѣга богатѣеть**” (СУМ 28, II, с. 137). А от „Полный церковно-славянскій словарь” за ред. Г. Дяченка трактує словосполучення **богатѣти въ Бога** як стійке: „**Богатѣти въ Бога** (Луки 12, 21) – = **въ Богѣ** или **у Бога** скривать богатство черезъ добрыя дѣла не только внѣтрянныя, какъ-то **вѣры, надежды и любви къ Богу, но и внешня, т. є. милостыни тѣлесной и дѣховной, подаваемой ближнемѹ ради Бога**” (ПЦСС, с. 50). Глибоким розтлумаченням біблійної думки протоієрей нагадує про щирю (непоказову) любов до Бога у всіх її виявах. Отже, **богатѣти въ Бога** в полемічних рядках **Так во, рече, всякомѹ трафится, который в мир богатѣет, а не в бога** (УЛ, с. 330; І. Вишенський) кваліфікуємо як фразеологізм біблійного походження, який означає „заслужувати в Бога любов щирістю своєї віри і добрих справ”, утворений поєднанням двох спільнокореневих лексем, і вважаємо його експресивним. Більшість біблійних фразеологізмів, як і **богатѣти въ Бога**, за тональністю висловлення (емоційним планом) – урочисто-піднесені, за сферою комунікації – міжстильові (вільно функціонують як в офіційному, так і в неофіційному спілкуванні); всі значеннево місткі [див. 3].

Абстрактне поняття сфери духовного, вищого, трансцендентного полемісти пов’язували з православ’ям і означували його лексемою **вѣра**, рідко уточнюючи лексемою *православна*, бо для них, православних, Божа істина – це виключно православ’я (кількох істин не існує): **Изводятся многи а отступают от вѣры, што вѣдати** (УЛ, с. 215; Г. Смотрицький); [...] **отступают от вѣры, с невѣрными сѣть причтени** (УЛ, с. 220; Г. Смотрицький); **По принятю же дѣха святого уже все вѣдают [...] спасением людским (з невѣрства до вѣры приводячи) шафѹют** (УЛ, с. 339; В. Суразький); **Чи не ліпше было вѣрою живым быти, нижли невѣриєм здохнѹти** (ХрДУЛ, с. 133; І. Вишенський). Тут лексема **вѣра** не означає узагальнене поняття „релігія” (**Вѣра** „2. релігійне переконання в існування Бога, інших надприродних сил”) (СЛУМ, 4, с. 145)], оскільки в полемічних творах ішлося про проблему захисту християнами православ’я не від атеїзму, а від католицизму, протестантизму: [...] **благочестивый християнин роздѣлився нынѣ на папѣжника, евангелика,**

прововыкрещенца и сѣботника (УЛ, с. 328; І. Вишенський). Відповідно, лексеми **невѣрный, невѣрие, невѣрсто, безвѣрие** (**О земле запустѣлая и зарослая тернием безвѣрия и безбожия!**) (УЛ, с. 335; І. Вишенський) так само не пов’язані зі значенням „атеїзм”.

Корінь **вѣр-** у значенні „істина” має дуже давнє походження і відомий у багатьох мовах: „[...] д.-в.-н. *wāra* ж. „правда, верность, милость”, др.-исл. *wár* „обет, торжественное обещание”, д.-в.-н. *wár* „правдивый, верный”, др.-ирл. *fír* „правдивый, истинный”, лат. *vērus* „истинный, правдивый [...]”) (Фасмер, I, с. 293). На нашу думку, лексема **віра** зберегла давню історію розвитку свого архаїчного значення „істина” і в сучасній фразеології, наприклад **вірою і правдою** – „з усією відданістю; щиро, віддано” (ФрСЛУМ, с. 131). Складник цього стійкого словосполучення **вірою** означає „без зради істині, правдиво”. Вважаємо, що фразеологізм **вірою і правдою** вибудований за законом плеоназму (нагромадження близькозначних слів), що характерно для українського фольклору, як-от: *щастя-доля, цілющий-живущий, туга-печаль* тощо).

Свідченням того, що у підсвідомості українців ще й досі в лексемі **віра** живе колишнє значення „істина”, є ненормативні з погляду сучасної української мови використання розмовного характеру *вірний, вірно* типу „Це вірний висновок”, „Це вірно” (**ВІРНИЙ**. 2. *розм., рідко*. Те саме, що *правильний 1; правдивий, точний*) (СУМ, I, с. 680), бо, за літературними нормами сучасного слововжитку, *вірним* може бути, наприклад, друг, який не зрадить ідеї, вважаючи її правильною і т. ін. (**ВІРНИЙ**. 1. *Який заслуговує довір’я; постійний у своїх поглядах і почуттях; відданий*) (СУМ, I, с. 680).

Попри сказане, варто додати, що семантика окремих емотивно-оцінних значенневих планів лексеми **вѣра** надзвичайно чутлива до суміжних лексем. Матеріал підказує, що за умови супроводу епітетів *истинная, правая, безопасная, единая, своя* читач сприймає лексему **вѣра** уже в значенні „релігія”: [...] **мнящих истинную вѣру обрѣсти** (УЛ, с. 208; Г. Смотрицький); [...] **и беспечне вѣры тайнство проповѣдѹют** (УЛ, с. 339; І. Вишенський); **От сего уже, выпадающе в темность проклятих ересей, лишаемся истинного свѣта, погрѣшающе единой правой вѣры** (УЛ, с. 236; В. Суразький); [...] **коли мы толко вѣры своеє отступимо, тот князь мирский, папа, наши скриниска наполнит** (УЛ, с. 330; І. Вишенський); **Тые сами, из вѣры вывѣгши, во ямѹ безвѣрия впали и от себе совѣ смерть зѣдали, а наша вѣра чистая цѣла и здорова стоит** (УЛ, с. 330; І. Вишенський).

кий). Такі поєднання (**истинная вѣра, правая вѣра** і т. д.), як, до речі, і лексема **правовѣрие** ([...] **треклятии от церкви и закона церковного будучи, а пред ся стадо, в оборѣ правовѣрия цѣло и здорово стоящее, хулите!** (УЛ, с. 350; І. Вишенський)), не виключають нашого припущення про експресивну надлишковість у нагромадженні двох ідентичних за значенням лексем, одна з яких (**вѣра**) на певному етапі свого розвитку почала втрачати поняттєвий зв'язок зі значенням „істина” – можливо, саме під впливом частих плеонастичних використань.

Православні автори досліджуваних текстів передавали своє поважне ставлення до Божої істини, порівнюючи її зі світлом, радістю, піснею, асоціюючи з найдорожчими святинями – хрестом, престолом, псалтирем, церквою та ін. в порівняннях, метафорах, метоніміях, символах: **Сіон, матку церков, квилите, свѣщю свѣтильника** **еи** **угощаєте, освященія** **и запустошаєте, олтар** **сокрушаєте, псалтыр** **смѣряете, пѣснь** **заглушаєте, радость** **связзѣте, кіот** **нового премѣря** **переворочаєте, святости** **измѣняете, волность** **по благодатию** **сщцѣ** **укоряете, велебное** **имя** **сіонское** **обезчещаете** (УЛ, с. 285; К. Острозький); **Аще** **хощеши** **совершен** **быти, иди** **продажд** **имѣнн** **я** **своя** **и** **дажд** **нищим** **и** **имѣти** **имаши** **сокровище** **на** **небеси** **и,** **взяв** **крест,** **последѣ** **ми** (УЛ, с. 339; І. Вишенський). Чужу віру полеміти закріпили за словосполученням **кѣрва рымская**: [...] **егде** **с** **предѣлов** **законных** **выстѣпите** **и** **от** **жоны** **власной** **своеи,** **церкви** **вѣры** **восточной,** **до** **кѣрвы** **рымской** **на** **блѣд** **отвѣгати** **хочете** **и** **онѣю** **вшетечницѣ,** **наблѣдивши** **ся** **там** **с** **нею,** **и** **еще** **тайно** **до** **чистого** **лож** **облюбеницѣ** **церкви** **Христовы** **приволокати** **изволите** (УЛ, с. 359; І. Вишенський).

Експресію авторського мовлення полемічних творів зосереджували у варіативності певної групи назв. Нагадаємо, що синонімія була властива релігійним лексемам упродовж усього їх історичного розвитку. Ю. Осінчук, досліджуючи особливості богослужбово-обрядових назв, зауважує, що в конфесійному стилі „спостерігається стилістична синонімія богослужбово-обрядових назв, яка полягає в тому, що у спеціальній сфері функціонування та вживання досліджуваної лексики часто протиставляються такі синонімічні пари: „церковнослов'янське – власномовне слово”; „нейтральне слово – урочисто-піднесена назва”; „піднесено-урочиста назва – розмовне слово” [5, с. 18]. Тому, коли письменники-полемісти вишуквали потрібні синонімічні відповідники для

називання Бога, Ісуса Христа, духовних осіб, вірних та ін., це сприймалося природно:

Бог – боже отче (тут і далі подаємо такі форми лексем, як в оригіналі) (УЛ, с. 200; Г. Смотрицький), **господа бога** (УЛ, с. 304; Х. Філалет), **господа бога вседержителя** (УЛ, с. 263; К. Острозький), **пан бог** (УЛ, с. 232; Г. Смотрицький), **цар небеси и земли** (УЛ, с. 355; І. Вишенський), **владыко** (УЛ, с. 210; Г. Смотрицький), **отче владыка** (УЛ, с. 261; К. Острозький), **преблагий бог** (УЛ, с. 365; І. Вишенський), **всесилного бога** (УЛ, с. 355; І. Вишенський), **господу богу единому** (УЛ, с. 312; І. Вишенський), **отцем небесным** (УЛ, с. 344; І. Вишенський), **отец святыи** (УЛ, с. 347; І. Вишенський), **чесный отче** (УЛ, с. 323; І. Вишенський), **отче вседержителю,** **превѣчный, превезначальный и всесильный** (УЛ, с. 200; Г. Смотрицький), **Владыко господи и творче** **всяческих** (УЛ, с. 263; К. Острозький), **человѣколюбче** (УЛ, с. 210; Г. Смотрицький), **ляхова творца** (УЛ, с. 333; І. Вишенський);

Ісус Христос – Христос бог (УЛ, с. 354; І. Вишенський), **сына** **божия** (УЛ, с. 353; І. Вишенський), **превѣчно** **рожденный** **сын** (УЛ, с. 354; І. Вишенський), **Христа** **избавителя** (УЛ, с. 309; І. Вишенський), **мздовоздатель** **Христос** (УЛ, с. 189; І. Кам'янчанин), **Христе** **царю** (УЛ, с. 333; І. Вишенський), **царя** **над** **царями** **небесного** (УЛ, с. 353; І. Вишенський), **бога** **спаса** (УЛ, с. 232; Г. Смотрицький), **Спас** (УЛ, с. 347; І. Вишенський), **бога** **живого** (УЛ, с. 334; І. Вишенський), **пророк** (УЛ, с. 210; Г. Смотрицький), **содѣтель** **закону** **и** **всяческим** **творец** **Христос** (УЛ, с. 204; Г. Смотрицький);

духовна особа – священик (УЛ, с. 372; І. Вишенський), **святых** **отец** (УЛ, с. 369; І. Вишенський), **преподовных** **и** **вогносных** **отцев** (УЛ, с. 223; Г. Смотрицький), **пастирей** (УЛ, с. 351; І. Вишенський), **боголюбец** (УЛ, с. 369; І. Вишенський), **богослов** (УЛ, с. 372; І. Вишенський), **святитель** (УЛ, с. 372; ; І. Вишенський), **слѣга** **слѣг** **божих** (УЛ, с. 266; К. Острозький), **владыков** (УЛ, с. 300; Х. Філалет), **намѣсник** **божий** (УЛ, с. 226; Г. Смотрицький), **попе** (УЛ, с. 233; Г. Смотрицький), **презвитер** (УЛ, с. 301; Х. Філалет);

вірянин – богомолци (УЛ, с. 335; І. Вишенський), **мирянине** (УЛ, с. 316; І. Вишенський), **человѣк** **божий** (УЛ, с. 210; Г. Смотрицький), **рабу** **господню** (УЛ, с. 210; Г. Смотрицький), **послушник** (УЛ, с. 268; К. Острозький), **овцам стада** **православного** (УЛ, с. 352; І. Вишенський), **христових** **овечок** (ХрДУЛ, с. 167; М. Смотрицький); **овчье** **стадо** **Христово** (УЛ, с. 201; Г. Смотрицький), **христианским** **людем** (УЛ, с. 332;

І. Вишенський), Христовы християне (УЛ, с. 335; І. Вишенський), християнскому роду (УЛ, с. 334; І. Вишенський); хлопы Христовы (УЛ, с. 358; І. Вишенський);

нечиста сила – нечестивого (УЛ, с. 241; В. Суразький), дүхи нечистые (УЛ, с. 283; К. Острозький), лүкавини (УЛ, с. 306; І. Вишенський), бѣса (УЛ, с. 283; К. Острозький), диавол (УЛ, с. 344; І. Вишенський), диавола-миродержца (УЛ, с. 207; Г. Смотрицький), сатана (УЛ, с. 313; І. Вишенський), антихристов (УЛ, с. 354; І. Вишенський), князя тмы (УЛ, с. 325; І. Вишенський), Велнара (УЛ, с. 325; І. Вишенський) і т. д.

Синоніми використовували різні: 1) такі, що вже існували в мові (наприклад, лексему церковь у значенні „релігійна організація” для урочистого звучання замінювали лексемами дом божій або церковь з епітетами, увиразнюючи емотивно-оцінний компонент: Ревность правды дому божого грызла мя (УЛ, с. 255; К. Острозький); Кто же может стати противу ярости его скудоти ради дүховныя брони, еже есть слово божіе? Или кто не үмилит сердца своего и не плачется, зряще разореніе церкви Христовы [...]? (УЛ, с. 201; Г. Смотрицький); Иные патриархові святін, и весь дүховній стан за то винни не было, и церковь святая всходная злюзы на собѣ не отнесла и нынѣ есть чиста и непорочна (ХрДУЛ, с. 163; М. Смотрицький); Во единю святюю соборнюю и апостольскую церковь (УЛ, с. 190; І. Кам’яничанин); [...] церковь святая дүховно ұставила, законно ұтвердила и неотмѣнно держить (УЛ, с. 214; Г. Смотрицький); і 2) такі, що передавали інформацію образно-символічно та асоціативно-емпірично: храм телесный – образно „тіло людини, про яке вона повинна сумлінно дбати заради Духа Святого”: Ревнуй же прилѣжно сему и ваша княжа милость а послѣдуй неизмѣнно святому прикладу ү свѣтлоцвѣтущой молодости своей и справуй храм свой телесный, яко бы был прибытком дүху святому (УЛ, с. 213; Г. Смотрицький).

Винятковість чуттєвої сфери в житті людини органів відчуття у пізнанні докїлля відбито в залученні партонімно-соматичних назв до образотворення з найменуваннями православно-релігійних понять:

тѣло церковное – „християни” (Так вѣдайте, не только очи здоровые ока гнилого үсмотри и осүдити могут и власт имают, але и само тѣло церковное, то есть простые християне, по Христову гласу, скверноначалника изверечи, осүдити и прокляти власт имают, да не с тым

блазненным оком, или пастирем, в геену внидуть (УЛ, с. 359; І. Вишенський); Чемү ж вы на тѣло церковное хүлите, яко око гнилое, гноем миролюбия засмердѣлое [...] (УЛ, с. 349; І. Вишенський); Что есть око в тѣлѣ церковном? (УЛ, с. 349; І. Вишенський); [...] на тѣло церковное сүдом зависти и неправды хүлите (УЛ, с. 350; І. Вишенський); [...] яко довготипный лѣкар и ростропный строитель, отрѣзал члонки здоровые, которые еще стояли нѣшто при тѣле церковном (УЛ, с. 227; Г. Смотрицький);

око церковное – „священик” ([...] и малое порошно ереси во своей церкви ока, от лжеименных пастырей запорошити хотячих, оцүпают, зараз очищают и вон измѣтүют (УЛ, с. 351; І. Вишенський));

рүка божія – „закон віри” ([...] церковь божію растерзати, ополчатися и бранити мүжественно, повинүющеса под крѣпкю рүку божію, и ничто же нас вредити может (УЛ, с. 208; Г. Смотрицький)).

Використані експресиви, незалежно від часу утворення та функціонування, мають концентровану (а не розмиту) семантику й відображають два види мотивації: 1) семантичну внутрішньослівну (пряме значення пояснює (мотивує) метафоричне): пастирь – пастух овець → поводир пастви / священик; палацы небесные – парадна (ошатна, велика, висока, до неба) споруда володаря → небо як місце перебування Бога, місце знаходження престолу Божого; та 2) міжслівну (у ролі мотиватора виступає спільнокореневе слово): послүшник – хто відбуває послух, готуючись стати ченцем (послух → послушник). Емотивно-оцінної неузгодженості між мотиватором і мотивувальним словом не буває, оскільки аксіологічний план у них завжди однополюсний.

Активно розвиваючи експресивну синонімію, читача утримували в емоційному напруженні, формуючи при цьому низку семантичних фігур мови, як-от: ампліфікацію, градацію, плеоназм, тавтологію тощо. Приклади нагромадження різнотипних синонімічних релігійних лексем: И так веспол сүдился и засѣдали ү великих церквах, дүховне вестѣдючи, тихо, в згодѣ и милости, в дүху божом, в дүху покою Христового (УЛ, с. 268; К. Острозький); Присмотрѣте ж ся, не тоє ж ли апостоли, мүченици и вси благочесно живүщии страдали сүт (УЛ, с. 366; І. Вишенський); Албо ест ү сатаны правда? Албо ест ү Валиара смирение? Албо ест ү князя тмы свѣт? Албо ест ү диявола скрүха и үбозство? (УЛ, с. 325; І. Вишенський). Останні лексичні елементи імпліфікованих ланцюгів могли роз’яснювати вибір пер-

ших ([...] ко Христу, духовному разуму скорбным путем ведущий (УЛ, с. 348; І. Вишенський), бути метафоричними чи перифразними утвореннями, символами: Боячись клятвы як намѣсника божого а ключника високих ворот, во бы его не пустил до неба (УЛ, с. 233; Г. Смотрицький); Все смертоносный грѣх, все пеклом, адом и гееною вѣчною смердит! (УЛ, с. 336; І. Вишенський).

Особливу експресію письменники-полемісти вкладали в поширені синонімами вокативні конструкції, за можливості підсилюючи емоційно-оцінні семи інтенсивно-параметричними зовнішніми маркерами, наприклад – префіксами емоційної оцінки все-, пре-, без-: Боже отче вседержителю, превѣчный, превезначальный и всесиный (УЛ, с. 200; Г. Смотрицький); О земле запустѣлая и зарослая тернием безвѣрия и безбожия! (УЛ, с. 335; І. Вишенський). Сприятливою для експресивізації стала актуалізація відтеонімних композитів, утворених за моделлю „основа слова з релігійною семантикою” + „основа слова з нерелігійною семантикою”, наприклад з першим компонентом бого-: богоуождение (УЛ, с. 337; І. Вишенський), богодуховенно (УЛ, с. 210; Г. Смотрицький), боговойне (УЛ, с. 322; І. Вишенський), богоносных крын цвѣты (УЛ, с. 286; К. Острозький), богомысленон сталости (УЛ, с. 281; К. Острозький), боготканная одежда (УЛ, с. 287; К. Острозький), богопротивницы (УЛ, с. 207; Г. Смотрицький), богопротивного человеккобоженья (УЛ, с. 224; Г. Смотрицький). Таке збереження старих слов'янських форм урочисто маркувало висловлювання, як, до речі, і використання граматичних форм, утворених через внесення всередину двокореневих лексем частки, наприклад ли до слова боговорци: Не боголиборци сѣть и жидом невѣрѣющим равни? (УЛ, с. 207; Г. Смотрицький).

Окрім синонімів, простежується використання традиційного експресивного засобу – залучення антонімів, як узуальних (Для того, иж лѣпше тобѣ и з одним оком в рай или в царство небесное, нежели со двѣма в геену (УЛ, с. 345; І. Вишенський); [...] дѣша з тым окаянным тяжаром тѣла разстатися хочет и ѳтѣшитися! (УЛ, с. 337; І. Вишенський), так і контекстуальних (Ўбран, як идола, красно, – але просто облечен, яко покаянню проповѣдник (УЛ, с. 319; І. Вишенський); Дай мѣсто судови, а не дияволу и гнѣву (УЛ, с. 347; І. Вишенський); да не приразимся вогу, а не человекком ѳгодим (УЛ, с. 369; І. Вишенський)).

Власним назвам, особливо біблійним, притаманна антономазія – вживання власних найменувань замість загальних: *Бог* – істина, *Адам* – перший чоловік, *Єва* – перша жінка, *Іуда* – зрадник, *Содом і Гоморра* – безлад, розпуста т. д.: Пилаты и Ироды не так же ли почитали и перед ними ѳклякали, як же и перед вами, але хлопы Христовы, гоненые и оплюваные, обесчещеные, поруганые, посмеяные, витые и ѳбитые, – лѣпшие и цнотлившие и славнѣйшие от них были и нынѣ сѣть (УЛ, с. 358; І. Вишенський); Отраднѣе ѳбо бѣдет, спас рече, содомлянам и гоморянам в день судный, нежели неприемшим слов божия (УЛ, с. 209; Г. Смотрицький). Однак у полемічних текстах подібна інгерентна експресивність виявилась непослідовно, оскільки ім'я *Єва*, функціонуючи у множинній формі *Євы*, залучило одне з адгерентних значень з периферії лексичної експресивної системи – „легковажна жінка”: К тому лихи тые змѣобразные шепталци, которым наши Євы волно нахляяють ѳхо, показѣют им сличные в поставках и словках яблѣшка [...] (УЛ, с. 214; Г. Смотрицький).

Отже, релігійна лексика у творах православних письменників-полемістів XVI–XVII ст. розвивала свій експресивний потенціал через потребу вербалізувати „релігійні” емоції, розгорнувши інгерентну оцінку (переважно позитивну) й урочисту тональність повідомлюваного. Адгерентна експресивність релігійних лексичних одиниць, незважаючи на гнівний характер риторичних текстів, тут явище рідкісне. Полемісти увіразнювали емоційне напруження посиленням емотивно-оцінних, інтенсивно-параметричних та образних компонентів релігійних лексем за допомогою стилістичних фігур і художніх засобів, використовуючи відомі та індивідуальні лексичні форми мотивованої семантики. Цікавою стилістичною фігурою з погляду лексичної експресивізації виявився плеоназм, який, на нашу думку, на певному етапі розвитку нашої мови своєю експресивною надлишковістю міг деактуалізувати виявлене нами в полемічних творах значення „істина” лексеми *вѣра* у зв'язку з частим використанням словосполучень *истинная вѣра*, *правая вѣра* та лексеми *правовѣрне*, сучасними українцями уже не усвідомлювані як одиниці експресивної надлишковості, яка характерна для українського фольклору.

Література

1. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика : проблеми семантики і функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог.

наук : 10. 02. 01 „Українська мова” / Н. І. Бойко. – К., 2006. – 36 с.

2. Браїлко Ю. І. Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60-80-х років ХХ століття (семантико-стилістичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10. 02. 01 „Українська мова” / Ю. І. Браїлко. – К., 2005. – 20 с.

3. Коваль А. П. Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001, – 312 с.

4. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления : проблемы семантики / Н. А. Лукьянова. – Новосибирск : Наука, 1986 – 203 с.

5. Осінчук Ю. А. Історія богослужбово-обрядової лексики української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10. 02. 01 „Українська мова” / Ю. В. Осінчук. – К., 2008. – 22 с.

6. Фаріон І. Місце простої руської мови у мовній концепції Івана Вишенського / Ірина Фаріон // Українська мова. – 2010. – № 4. – С. 57–64.

7. Франко І. Я. Твори в 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41: Історія української літератури. – 684 с.

8. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / Чабаненко В. А. – К. : Вища школа, 1984. – 166 с.

9. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

10. Чижевський Д. І. Лекції з історії української літератури / Д. Чижевський // Петров В., Чижевський Д., Глобенко М., Мірчук І. Українська література : історія української культури. – Мюнхен – Львів, 1994. – С. 87–95.

Умовні скорочення назв джерел та словників

ПЦСС – Полный церковно-славянский словарь / ред. Г. Дьяченко. – М. : Вільде, 1899. – 1120 с.

СУМ – Словник української мови : [в 11-ти т.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип. / Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України / [гол. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 4 : В. – Львів, 1997. – 260 с.

СлП – Пуряєва Н. В. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряєва. – Львів : Видавничий відділ „Свічадо” Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. – 160 с.

УЛ – Українська література XIV–XVI ст.: апокрифи : агіографія : паломницькі твори : перекладні повісті : поетичні твори / [ред. В. Л. Микитась]. – К. : Наук. думка, 1988. – 600 с.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: [в 4-х т.] / Макс Фасмер // [под ред. Б. А. Ларина; пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубочева]. – М. : Прогресс, 1986. – Т. I. – 576 с.

ФрСЛУМ – Фразеологічний словник української мови : [у 2-х кн.] / [уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – 2-ге вид. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн. I. – 528 с.

ХрДЛ – Хрестоматія давньої української літератури: до кінця XVIII ст. / [упоряд. О. І. Білецький]. – 3-є вид., доп. — К. : Рад. шк., 1967. — 784 с.

*В статті прослідковано превосходство ингерентной (преимущественно положительной) оценки и торжественной тональности религиозных лексем в произведениях православных писателей-полемистов XVI-XVII ст. Эмоциональное напряжение выражалось при помощи многих художественных средств и стилистических фигур, из которых особый интерес представляет плеоназм, поскольку на определенном этапе развития украинского языка, по мнению автора, он мог деактуализировать обнаруженное в рассматриваемом материале значение „истина” лексемы **вѣра** в связи с частым использованием словосочетаний **истинная вѣра**, **правая вѣра** и лексемы **правовѣрие**, которые современными украинцами уже не осознаются как единицы экспрессивной избыточности.*

Ключевые слова: експресивна лексика, ингерентность, адгерентность, плеоназм.

*The article focuses on the predominance of inherent (mostly positive) evaluation and solemn tone of religious lexemes in the works of Orthodox writers-polemicists of the 16th and 17th centuries. Emotional tension is transmitted through a variety of artistic and stylistic figures, of which pleonasm is of special interest, since, in the author's opinion, at a certain stage of the Ukrainian language development, it could be the means of de-actualization of meaning 'true' of lexeme **вѣра**, found in the material under study, the phenomenon caused by the frequent use of collocations **истинная вѣра**, **правая вѣра** and lexeme **правовѣрие** (orthodoxy) that are not recognized by the modern Ukrainians as the units with redundant expressiveness.*

Key words: expressive vocabulary, inherence, adherence, pleonasm.